

L'EVOLUCIÓ DEL PERIODISME: UNA MIRADA A TRAVÉS DE DIFERENTS GENERACIONS⁸

THE EVOLUTION OF JOURNALISM: A LOOK THROUGH GENERATIONS

Rosa Solbes
TVE

RESUM

Després de puntualitzar els problemes de les grans periodistes, com ara el cas de Katherine Graham, propietària i editora del Washington Post, Rosa Solbes continua apuntant els desajustos quotidians que ha de patir qualsevol periodista. Tot explicant anècdotes ben significatives pel que fa a la desigualtat dels gèneres, vivències personals que va haver de superar en la seva època de joventut, l'autora afirma amb convenciment el fet que continua existint el mateix rerefons i doncs que el progrés social no és tan evident com es pensa. Però tota aquesta situació es troba amagada sota una creença de les dones periodistes que es troben per damunt dels problemes de gènere, fins i tot, quan, en ocasions, han hagut d'informar sobre el tema.

Després d'explicar els problemes i perills de les dones periodistes de l'actualitat, l'autora esmenta una sèrie d'estratègies generades des de diferents col·lectius de dones periodistes per tal de promoure una societat més justa a l'hora de difondre les imatges de dones.

Paraules clau: Mitjans de comunicació, periodisme de dones, mercat laboral, gènere, feminisme.

ABSTRACT

After establishing the difficulties faced by famous women journalists, Solbes comments on the case of Katherine Graham, owner and publisher of the Washington Post, and then notes the daily difficulties faced by regular women journalists. Solbes gives important anecdotes on gender inequality and on the personal experiences she had to overcome as a young journalist. She affirms with conviction that the same groundwork of inequality persists, and thus social progress is not as assured as we might want to think. At the same time, this reality is hidden beneath a belief by women journalists that they are somehow beyond gender problems, particularly when they are asked to report on the topic of gender.

8. Article extret de la conferència pronunciada el 9 de març de 2007, transcrita per Ana Prats Rodríguez.

After explaining the problems and dangers faced by today's women journalists, Solbes suggests a series of strategies that have been developed by different collectives of women journalists aiming to promote a more just society through the diffusion of healthy images of women.

Key words: media, women's journalism, labour market, gender, feminism.

SUMARI:

– Les grans figures del periodisme també pateixen. – La segona generació de dones periodistes. – La situació laboral en l'actualitat.

Iniciaré la meva participació amb una reflexió sobre la reflexió de Marie Colvin la qual vaig trobar molt interessant des de diversos punts de vista. Perquè sent com és una dona singular, que ha fet un periodisme singular com és el periodisme de guerra, va apuntar algunes de les qüestions que crec que seria escaient reflexionar. Va ser molt interessant la seva explicació dels problemes que ha tingut com a periodista dona, en els països àrabs, o en els països musulmans com a mínim. Això recordava l'incident que va ocórrer fa uns mesos –un parell de mesos, o tres– quan una delegació governamental espanyola visitava un país àrab, que anava acompanyada per periodistes, homes i dones, i a les dones no volien deixar-les entrar en un acte. En aquell moment, la delegació governamental espanyola es va solidaritzar tot posant com a condició que si no entraven les periodistes a fer la seva feina, l'acte no es celebrava. Plegaren, feren les maletes i se'n tornaren cap a casa. Aquesta és una de les qüestions que potser estan elevades a l'esperpent d'aquell món, però que de totes maneres ens indiquen que les dones periodistes no fem encara el treball en les mateixes condicions en què el fan els nostres companys masculins.

Marie Colvin també apuntava que actualment ella és l'estrella, una de les estrelles del *Sunday Times*, i que li encarreguen molts treballs perquè ja ha acreditat una qualitat professional, però que els dos primers anys de feina, quan hagué d'obrir-se pas, foren poc menys que infernals. Dos anys que hagué d'aguantar molt. També comentava algunes "anècdotes" de la diferent actitud que tenia ella com a enviada especial en un conflicte bèl·lic; la diferent actitud que tenia ella i la diferent mirada que va fer en les seves cròniques sobre el conflicte: ella posava més la mirada sobre les dones d'aquell país, les grans oblidades, com estaven patint doblement la guerra, en canvi els seus companys anaven més a la superestructura del conflicte bèl·lic i el sistema de tensions i de poder.

Estic segura que tots aquests problemes que té una gran figura els han tingut altres periodistes excepcionals, com Giuliana Sgrena –que va estar a punt de morir a l'Iraq–, Lidia Cacho –una mexicana que té grans conflictes en Mèxic per denunciar xarxes de pederàstia i d'abusos–, Anna Politkòvskaia –que ha mort en mans de la màfia governamental russa–; com els va tindre Maruja Torres quan feia d'enviada especial en guerres; com els va tindre, fins i tot –això és ben curiós–, una figura emblemàtica també i de gran poder ella mateixa –perquè és propietària; era propietària, perquè va morir fa poc també–, Katherine Graham, la propietària editora del *Washington Post*, la que va suportar tot el cas *Watergate*, que no és poc. En el llibre *Una història personal*, Graham conta com ha tingut enormes problemes a l'hora de dirigir un diari. I és propietària, no era una empleada.

Això són problemes de les periodistes emblemàtiques, però també les altres periodistes en pateixen constantment, i tenen també dificultats molt diferents al conjunt de la població femenina. Quan les dones periodistes informem, entrevistem sobre els problemes que es presenten al conjunt de les dones –aquests problemes, en la majoria dels casos, són molt pareguts als nostres, o bé els mateixos; en alguns casos, inclús agreujats en el nostre treball–, nosaltres, les periodistes, no som potser conscients d'això. És a dir, que pensem: *“les dones tenen problemes, però nosaltres, com que fem un ofici tan rar i tan singular com aquest, no els tenim”*.

Em sembla important no adreçar aquestes reflexions solament a les dones periodistes, ni tan sols als homes ja periodistes o que estan en camí de ser-ho. No m'agrada fer escrits corporativistes perquè pense que el conjunt de la població ha de saber com es desenvolupa el nostre treball, perquè al capdavant, és un treball que estem fent per al conjunt de la població i per a la ciutadania. I cap persona en aquests moments pot estar tan aïllada que no siga consumidora de mitjans de comunicació. El marc en què estem fent el nostre treball té molta influència en com eixe treball després arriba al públic. Dir que no, és una qüestió anodina, ja que tot això és de la màxima importància, a l'hora d'estudiar la manera en què les dones periodistes hem de tractar els problemes del conjunt de les dones, de reflectir la seva realitat.

L'autora d'aquest article és ja una veterana. Porte ja més de trenta anys; trenta anys cotitzats oficialment segons la vida laboral que em va enviar el Ministeri l'altre dia, més uns quants més, que ja sabeu que els empresaris de la comunicació no tenen molta tendència a donar d'alta ràpidament els treballadors i les treballadores; per tant, en són més. Però us conte tot això de la veterania perquè també m'agrada recordar anteriors generacions de periodistes que crec que som deutores d'elles. La primera generació de dones pioneres del periodisme va funcionar durant la II República –no hem arribat a conèixer-les més que

per referències i pels treballs d'elles que s'han guardat–, i després de l'anomenada “llarga nit del franquisme”, en què ni això era periodisme ni pràcticament res, començà a sorgir una segona generació que és l'anterior a la meua, la de les periodistes dels anys seixanta. D'aquestes, vaig conèixer algunes, perquè quan era estudiant, en el moment de començar a freqüentar les redaccions, elles estaven allà i les veia funcionar. Aquestes sí que eren il·les dins les redaccions, i en tot cas, en cada redacció hi havia una: M^a. Ángeles Arazo en *Las Provincias*, Pirula Arderius en *Información*, etc. Era raríssim en aquella època, i nosaltres, les més joves, les que estàvem encara començant a estudiar periodisme, les miràvem a elles i ens fixàvem un poc com funcionaven. Jo sí que vaig arribar a algunes conclusions: les periodistes d'aquella època eren tractades amb certa discriminació per part dels seus col·legues, però era una discriminació paternalista, de manera que era com si els homes de les redaccions adoptaren les dones de la redacció perquè eren l'excepció, encara.

Per contra, la meua generació ja no va ser tan excepcional malgrat que tampoc suposara l'entrada massiva als mitjans –com s'esdevé actualment–. De més a més, la meua va ser una generació que es va trobar amb una situació una mica estranya. Rebutjàvem els comportaments paternalistes dels nostres col·legues i dels nostres caps; ens rebel·làvem contra ells. Però d'altra banda, tampoc ens trobàvem en situacions d'igualtat. Per tant, d'aquí se'n deriven alguns xocs i algunes anècdotes, algunes d'elles, inclús, divertides. Per exemple, era l'època dels setanta –a mitjans de dècada– quan el director es permetia demanar-te que anares en minifaldilla a la conferència de premsa del ministre, que et pintares i anares molt guapa perquè anaves a fer entrevistes a empresaris que després s'anunciarien en el periòdic, o en la revista. Jo estava treballant en una revista d'economia –cosa rara perquè la informació econòmica, generalment la controlen i la fan els homes. Era una revista que només contractava dones pràcticament per donar la cara. De fet, el director ens utilitzava com a “mascaró de proa”, per poder dir: “Mireu quines dones tinc aquí”. Nosaltres érem unes dones que volíem ser professionals i que ens havíem d'encarar amb la gent a què anàvem a entrevistar. Cada persona et rebia d'una manera distinta i et feia un seguit de comentaris, fins al punt que, si et seies davant d'ells amb un bolígraf, et deien: “Apunte vostè, senyoreta: ‘La collita de taronges d'aquest any, coma, a causa de les altes temperatures, coma, es preveu... extraordinària, punt’”. Aquest era el moment en què havies de deixar el bolígraf davant del paper i dir-li: “No, mire vostè: li dicta el seu article a la seva secretària i li l'envia al director, però jo he vingut a fer-li una entrevista. No sóc la seva secretària”.

També hi havia altres anècdotes com ara quan et preguntaven si pensaves casar-te i tindre fills o si pensaves continuar treballant. També et plantejaven si t'havien de pagar la dot –en aquella època, la dot significava la retirada del mercat laboral: l'empresari donava uns

diners a la dona empleada, com una indemnització, i aquesta se n'anava a casa a cuidar la família i els fills. I això, les dones ho feien moltíssim—. També et plantejaven problemes per si havies de treballar de nit, o si li havies de demanar permís al nuvi o al marit per anar de viatge professional. Fet i fet, aquestes eren unes anècdotes que actualment no es plantegen de la mateixa manera, però que malgrat tot encara no estan completament superades.

Deixant de banda tots aquests entrebancs i molts altres que no he esmentat aquí, cal apuntar que la realitat del treball de les periodistes actuals i futures no és tan diferent ni ha superat tant el fons de la qüestió: probablement caldrà informar sobre la realitat laboral i econòmica de les dones en general, més castigades per l'atur, per la feina precària i poc qualificada, salaris una quarta part més baixos. També sobre el seu marc domèstic i familiar i personal; per exemple, el fet que només el 32% dels homes ajuda a la planxa o a la bugada, o a l'escurada; el fet que quan es demana una baixa per paternitat, ara sembla que és un gran èxit haver aconseguit quinze dies –i que tampoc sabem què fan en aquests quinze dies, realment: si es dediquen a la paternitat responsable o simplement se'n van de vacances–, el fet que els permisos per naixement –33.400 en el País Valencià l'any passat– només són demanats en un 2% pels pares, el fet que la dificultat per conciliar la vida laboral i familiar va forçar el 2004 a abandonar la seva feina vora 300.000 dones front a només 14.500 homes. I potser tinguem la temptació de pensar que tot això només va amb les altres dones: les que treballen en oficines o en El Corte Inglés, ja que les periodistes hem accedit a una professió –tan valentes que som–, una professió en la qual, en teoria, el que predomina són els valors, encara, masculins: agressivitat, competitivitat, llibertat de moviments i horaris, absència de responsabilitats familiars, etcètera.

Hem vist les xifres de la població general, ara, analitzem el que són les xifres aplicades a les dones periodistes, o a la situació de la professió periodística. Segons un informe de la FAPE –que no té molta fama de radical–, el salari és un 25-26% menor per a les dones periodistes que per als homes, i només el 24% d'elles ocupen llocs directius. L'estudi també aporta que el nombre de dones llicenciades és major: és un 65%, tot i que l'exercici de la professió és majoritàriament masculí: un 54% i escaig. El fet que siguin més les llicenciades, però menys les que estan exercint, significa que el percentatge d'abandó de la professió, que ja és alt en el conjunt, és més alt encara en les dones. Per tant, les dificultats per conciliar la vida laboral i familiar podrien incloure's en aquest capítol. De més a més, la franja d'edat en què les dones estan madurant com a professionals –en general, en totes les professions o oficis, però més encara en el periodisme–, és l'edat fèrtil que marca la biologia per a aquelles que tinguen la temptació, o que hem tingut la temptació, de tindre algun fill, la qual cosa és un entrebanc més. I dels grossos.

Hi ha un altre treball sobre les dones periodistes elaborat per l'Associació de la Premsa de Cantàbria, que ha tingut una dona presidenta durant molts anys la qual, a més, va ser la impulsora i la creadora de la Comissió de la Dona dins de la pròpia FAPE, i que és una persona amb què nosaltres ens hem entès i hem tingut relativament prou contacte. Elles van fer un estudi que conclou que tres de cada quatre periodistes d'entre 30 i 40 anys són dones, mentre que "a l'inrevés, [en] el nivell dels professionals majors de 40 anys, tres de cada quatre són homes". Això vol dir que, efectivament, les facultats estan plenes de dones i que les noves promocions que estan sortint al mercat ja s'estan incorporant a les redaccions.

En relació amb la presència de dones periodistes en les direccions dels mitjans de comunicació, s'ha notat una lleugeríssima millora, especialment en l'àmbit de la ràdio i la televisió, mentre que són els mitjans escrits, especialment els periòdics, els que tenen un nombre menor de dones en càrrecs directius. Els gabinets de premsa, d'altra banda, tenen una important presència femenina, tot i que aquestes solen tenir en pocs casos altres periodistes a les seves ordres.

Heus aquí un altre paral·lelisme exactament igual: "Tan sols un de cada cinc espanyols té una dona com a cap, segons una enquesta de la UE".

En els mitjans, la situació és igual de patètica: "En 2003, les dones dirigien 17 diaris d'informació general, dels 157 que s'editaven en tot el país". És a dir, el 10,8%.

En revistes, un poc més, el 22%: "D'un total de 280, estaven conduïdes per homes 216".

En agències, tan sols el 8% de dones: "46 de les 50 que existeixen d'informació general, encapçalades per homes".

"I així, del total dels mitjans de comunicació escrita (501), les dones en conduïen 85, xifra que suposa un 16,9%".

De més a més, caldria afegir que no és només una qüestió de xifres, sinó que també és una qüestió d'importància del mitjà, de l'abast del mitjà; que normalment els dirigits per dones són locals o provincials. Malgrat que, segons un altre estudi fet pels gallecs, resulta que les dones tenen millors notes, fan més cursos de formació, són més bilingües i trilingües, també tenen més màsters; és a dir, són més estudioses, es reciclen més, però l'índex d'insatisfacció laboral és superior entre les dones. El 8% més de dones tenen ganes de canviar de professió, i tenen més problemes de salut derivats de l'exercici de la professió.

Els gallecs han fet una enquesta entre els membres del Colexio profesional de Xornalistas de Galicia les conclusions del qual anuncien que la incorporació de dones a la professió és el doble que la d'homes; que d'entre els periodistes menors de 30 anys, les

dones són més del doble que els homes, però que no hi ha correspondència en llocs de responsabilitat ni en el salari: les dones guanyen 1,1 euros bruts menys per hora treballada. El 23% dels entrevistats diu que ser dona perjudica l'exercici del periodisme, front al 8,6% que creu que el beneficia. Un de cada quatre afirma conèixer casos de discriminació per raó de gènere dins del periodisme.

Davant d'aquesta situació es plantegen algunes estratègies per part d'organitzacions professionals o per part d'associacions de dones periodistes, com és el cas de la catalana –l'Associació de Dones Periodistes de Catalunya, de la que Elvira Altés és una dirigent i fundadora–. Desconec si el resultat és positiu –ja que no he pogut seguir-les de molt a prop–, però, per exemple, l'informe de la FAPE especifica:

Pel que fa a l'estratègia, hi ha algunes associacions, com ara la de Cadis, que han començat a buscar solucions i estan aplicant la paritat a l'hora de conformar la seva junta directiva.

No sé si han arribat a aconseguir la paritat en les juntes directives, però almenys la tenen als estatuts; ja s'ha aconseguit un canvi. La presidenta de Cantàbria diu a l'informe:

És una fórmula que pot ser vàlida, o almenys intentar que les candidatures que es formen reflectesquen la realitat de cada associació incorporant un bon nombre de dones. En l'àmbit nacional i internacional, existeixen xarxes de dones periodistes, i pense que des de la FAPE es pot crear un grup: aquest mateix que existeix, o integrar-nos de forma clara i compromesa en les xarxes. En els nostres mitjans de comunicació, les periodistes hem d'insistir –dins les nostres respectives empreses–, en la nostra capacitat i preparació per estar al capdavant de seccions i poder ocupar càrrecs directius. Tot i que se segueix insistint en la igualtat d'oportunitats, sembla evident que la realitat és encara persistent, i la presència femenina en càrrecs de responsabilitat és escassa. Com a professionals, no es tracta només d'incorporar-nos a les juntes de les associacions i als càrrecs directius dels mitjans, sinó també d'enfocar els nostres treballs periodístics amb el criteri de portar a la societat els problemes de manca d'oportunitats que encara viuen moltes dones. Les dones periodistes hauríem de ser les primeres interessades en què les notícies també inclogueren el gènere femení i no solament el masculí, que segueix sent el predominant en els mitjans de comunicació, tal i com demostren els darrers estudis realitzats.

Continuen les estratègies:

L'Associació de la Premsa de Cadis posa en marxa l'Observatori de la Dona, una iniciativa amb la qual es pretén vetllar perquè, en la informació, l'opinió i la publicitat existeixi un tractament igualitari entre homes i dones. És a dir: es posa a disposició de la ciutadania i de la professió periodística per analitzar situacions concretes de possibles casos de discriminació

sexista en els mitjans de comunicació, i promoure mesures que contribueixin a aconseguir una societat paritària que acabe amb la invisibilitat de les dones.

És a dir, les dones periodistes, algunes de les dones periodistes –les que formen part d'aquests grups– ja han arribat a la conclusió que no és suficient reclamar la igualtat dins els mitjans, sinó que també han de fer una crítica –autocrítica– i una acció positiva pel que fa al seu treball i a la manera com presenten les notícies relacionades amb les dones, o com presenten la visibilitat o invisibilitat de les dones.

Chiclana és el nom d'una declaració: Declaració de Chiclana, que fa "l'assemblea constituent de l'Associació de Dones Periodistes d'Andalusia", –col·lectiu autònom–. Aquesta associació ha elaborat un catàleg en què les dones andaluses periodistes, en teoria, firmen, i reclamen

un compromís amb una societat més igualitària i més justa. La paritat és un valor social. Analitzar a fons el paper de la dona en la professió periodística. Investigar oficialment les discriminacions laborals. Conciliació imprescindible per a la igualtat. Demanar compromís sindical amb la paritat. Fer visibles les dones amb el nostre treball. Formació professional contra el llenguatge sexista. Compromís en el tractament de la violència de gènere. Les dones en el poder dels mitjans.

Aquest és el decàleg que posteriorment ampliaran en un article signat per la pròpia coordinadora general, Inés Alba en què afegeix "I d'altra banda, la que patim com a dones". Es refereix a la discriminació. En primer lloc, remet a la situació laboral: la precarietat, pitjors condicions, etcètera, i després augmenta amb el següent:

I d'altra banda, la que patim com a dones, per la persistència de continguts sexistes que mantenen estereotips i desigualtats en les informacions. En aquest cas, som víctimes, com a dones, però també en moltes ocasions som còmplices (atenció a l'autocrítica?) per descuit, hàbits mal adquirits, o com a executores d'una forma masclista i estereotipada de veure l'actualitat dels o de les responsables de la redacció. Proposem treure a la llum l'existència d'aquests problemes, diagnosticar les seves causes i proposar-ne solucions.

I jo afegiria: "amb el permís dels nostres directors", tanmateix, el text citat com a declaració de principis és impecable. Impecable. I a més, em sembla que, fins i tot a títol simbòlic, aquesta autocrítica i aquesta proposta són molt valuoses.

9. Aquest comentari és meu.

Així doncs, la feminització de la professió no sabem, de moment, quins fruits positius està donant per al conjunt de les periodistes, per un costat, i de les dones en general, per un altre. En l'any 1990, el 17% dels periodistes eren dones; en el 1998, més del 35%. D'aquí a no res, seran, serem el 60%, el 70% –que és el percentatge que ja s'està donant en les aules– si el nivell d'abandonaments, si la taxa d'abandonaments no és tan alta com ho és ara.

Per acabar, podríem concloure que, tot rellegint els estudis sobre periodisme i gènere, cada vegada som més dones informant sobre el que fan els homes, i aquesta és una conclusió prou negativa sobre la que hauríem de reflexionar, sobretot ho haurien de fer les noves generacions, que són les que d'ara endavant tenen la possibilitat d'influir en la fixació de les agendes informatives, en la manera de tractar els temes i en la mirada que, des dels mitjans, es fa sobre els problemes de les dones.

La irrupció d'Internet, per a mi, ha tingut una certa importància positiva en aquest cas. Internet és una ferramenta que estan utilitzant molt les dones i en la qual estan proliferant els butlletins sobre qüestions i problemàtiques de les dones, i també es fa evident aquesta mena d'autocrítica que comença a interioritzar-se: s'han produït ja alguns documents, alguns llibres d'estil i alguns decàlegs com és el cas, per exemple, del que va elaborar la Unió de Periodistes, anomenat *Notícies amb llaç blanc*. Aquest document es va fer ja fa uns anys i es va repartir com una proposta –que contruïm des de la Unió de Periodistes a les nostres sòcies i al conjunt de la professió– sobre la manera de tractar els temes de violència de gènere, de violència masclista.

Fet i fet, no puc estar d'apuntar l'existència de la Xarxa de Dones Periodistes que, a estones, funciona amb més espenta, i a estones baixa un poc la guàrdia. El fet que la xarxa tinga alts i baixos és degut, segurament, al fet que mantenir-la suposa engegar una tercera jornada de treball que ve després de ser periodistes i portar la família avant. Ara crec que està en uns moments forts: hi participa un grup amb molta força. Fa un parell de mesos va haver una reunió a Barcelona, on es va proposar que la Xarxa de Dones Periodistes continuara fent activitats i procurara també funcionar i intervenir sobre aquestes qüestions específiques en les zones on solament existeix a títol individual com és el cas de la nostra. Aquí hi estem apuntades però encara no hem pogut conformar un grup mínimament coherent.

Tan sols vull comentar que, en les periodistes del futur, les estudiants de periodisme, són ara mateix les responsables del missatge que voldran enviar als mitjans de comunicació, als seus companys, als seus directors i a la resta de la societat. És a dir que cal triar. La pretenció d'esdevenir allò que se'n diu *barbies* amb micròfon, és una activitat molt respectable

dins el món de l'espectacle: així la vocació de perseguir Jesulín de Ubrique i preguntar-li si "l'embaràs va bé o no" és una manera legítima de guanyar-se la vida, però cal abandonar tota pretensió de fer periodisme. I per altra banda, no podem pensar que ningú anirà a treure les castanyes del foc a les joves periodistes com en algun moment somiàvem la gent de la nostra generació quan érem menudes i ens encaràvem amb els còmics aquells tan estupends que, potser, a més d'alguna ens va inocular el verí del periodisme. Jo em reconec filla de *Mari Noticias* i de les pel·lícules de *Superman*; el problema està en què a *Mari Noticias* al final la salvava un senyor amb un bigoti –perquè sempre apareixia per allí un senyor que la salvava quan tenia problemes, perquè era valenta– i Lois Lane, al final de tot, sempre acabava en els braços de Superman. Això és el que més li he envejat sempre a la Lois Lane: acabar en braços d'aquell home que ha tingut la desgràcia de l'accident i de morir tan prompte.

Bibliografia

- AAVV. *Notícies amb llaç blanc* (2002): Manual per a periodistes sobre la violència domèstica. València: Unió de Periodistes Valencians.
- AAVV. *Pacte sobre la violència contra la dona* (2003): Decàleg per al tractament informatiu dels maltractaments a l'entorn familiar. Mallorca: Institut Balear de la Dona i Sindicat de Periodistes de les Illes Balears.
- AAVV. *Cómo tratar bien a los malos tratos* (1999): Manual de Estilo para los Medios de Comunicación. Sevilla: Instituto Andaluz de la Mujer.
- LÓPEZ, Pilar (2004): *Manual de información en género*. Madrid: RTVE. Instituto Oficial de Radio y Televisión.
- AAVV. *Mujer, violencia y medios de comunicación* (2002): I Foro Nacional. Madrid: RTVE. Instituto Oficial de Radio y Televisión.
- AAVV. *Medios de Comunicación y violencia contra las mujeres* (2003): Sevilla: Instituto Andaluz de la Mujer, RTVA i Fundación Audiovisual de Andalucía. Sevilla.
- AZNAR, Hugo (2005): *Ética de la comunicación y nuevos retos sociales*. Barcelona: Paidós.
- FERNÁNDEZ, Natalia (2003): *La violencia sexual y su representación en la prensa*. Barcelona: Anthropos.
- GARCÍA, Inés (2007): *Nosotras que contamos. Mujeres Periodistas en España*. Barcelona: Plaza y Janés 2007.

JORGE, Ana (2004): *Mujeres en los medios, mujeres de los medios*. Barcelona: Icaria.

ORTEGA, Félix i HUMANES, M^a Luisa (2000): *Algo más que periodistas. Sociología de una profesión*. Barcelona: Ariel¹⁰.

10. Recomanem també les monografies 2, 8 i 11 del Centro Reina Sofía per a l'estudi de la violència, així com els nombrosos treballs sobre les dones i els mitjans de comunicació de les professores Elvira Altés, Concha Fagoaga i Mercedes Bengoechea.